

A pietizmus nyelve

HEGEDŰS Béla

ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja Irodalomtudományi Kutatóintézet, tudományos főmunkatárs
ORCID: 0009-0002-7145-3763

The language of Pietism

Abstract | The main goal of my paper is to determine the meaning that we, as researchers, should attribute to language when discussing the relationship between Pietism and language. Do we understand what language meant to the leading figures in the history of Pietism and their readers? How can we describe a linguistic ideal with origins in a mystical experience that we have not experienced ourselves? Although Pietism inspired speakers, their use of language is characterised by two contrasting modes: on the one hand, figurative language full of metaphors; and on the other hand, precise definitions of words.

I consider it necessary to describe the so-called “heart language of the heart”, *Herzen-Sprache*, a recurring pietistic construct. This metaphor, which can be traced back to biblical sources, refers to a mode of speech inspired by the Holy Spirit that is only realised after an individual’s rebirth in the Pietist sense. This raises the possibility that, for prominent representatives of Pietism, God’s message, which is itself a linguistic phenomenon, does not necessarily have to reach us through the usual channels of communication. Drawing on an early essay by Walter BENJAMIN on language, I propose that, as a philological experiment, we should consider not making human language, as we understand it today, the cornerstone of our investigations, but rather examining something that we have mainly considered in analogy with human language thus far. For example, we could assume that, for contemporary authors, unmediated divine language was primary and that all other channels of communication were interpreted in relation to it, including human language and even the “language of the heart”.

Keywords | Pietism, language theory, language of mysticism, language of the heart, pietistic rhetoric

Témaválasztásom helytállóságát közvetve alátámasztja, hogy a mainzi teológia-professzor Wolfgang Breul által szerkesztett és 2021-ben megjelent *Pietismus Handbuch*ban Joachim Jacob külön cikket írt a *nyelvről*.¹ Ez egy apró, de lényeges bizonyíték arra, hogy a pietista elveket képviselők számára milyen fontos volt a nyelv természetéről való gondolkodás.

Erre rögtön a szövegem elején egy szélsőséges példát szeretnék hozni, egy levelet idézve, amelyet Nikolaus Ludwig Zinzendorf 1749-ben írt a herrnhuti gyülekezetnek (ez egy úgynevezett *Strafbrief*) a gyülekezettől elvárt kommunikációval kapcsolatban, és amely nem is olyan régen, 2002-ben jelent meg először nyomtatásban.² Ebben a levélben nemcsak a gyülekezet követői közötti beszélgetésekre ajánlott témákat határozza meg, hanem meglepő alaposággal foglalkozik a szóhasználattal (pontosabban bizonyos szavak tilalmával) is:

senki ne használjon olyan kicsinyítő szót, amelyik nem található meg a német Bibliában. Senki sem mondhatja vagy írhatja: kincsecském, oldalbordácskám, bolondocskám, menyasszonyka. De a legkevésbé sem szabadna ilyen kicsinyítőképzőt igében használni, és azt mondani: 'kincseskedni' stb.³

Vagy:

Ha valaki a kórusban, legyen az férfi vagy nő, más valakivel testi vagy testi hangvételi [nem lelki] társalgást folytat, legyen az történelmi, elbeszélő, vagy nevezük akárhogy, azonnal ki kell zárni a gyülekezetből, vagy legalábbis az egész kórusból, és ha ő vagy valaki más azon nevetett is, vagy akár csak hallgatta azt a társalgást, akkor, ha van rangja, elveszíti azt, ha pedig nincs, akkor kizárják az Úrvacsorából...⁴

E nyelvvel és nyelvhasználattal kapcsolatos szélsőséges kijelentések és elvárások arról tanúskodnak, hogy például maguk a herrnhutiak a 18. század közepén milyen

1 Joachim JACOB, „Sprache”, in *Pietismus Handbuch*, szerk. Wolfgang BREUL, 475–479 (Tübingen: Mohr Siebeck, 2021). A könyv 5.2.8. szakasza.

2 Paul PEUCKER, „»Blut' auf unsre grünen Bändchen«: Die Sichtungszeit in der Herrnhuter Brüdergemeine”, *Unitas Fratrum: Zeitschrift für Geschichte und Gegenwartsfragen der Brüdergemeine* 49–50 (2002): 41–94.

3 „niemand mehr ein Diminutivum brauchen soll, das kein Diminutivum in der teutschen Biebel hat. Niemand soll mehr sagen oder schreiben: Schäzel, Seitenhölchen, Närrchen, Bräutel. Am allerwenigsten aber soll man solche Diminutiva in ein Verbum verwenden und sagen: schäzeln, u.s.f.” Uo., 81. Az említett ige nem igazán fordítható magyarra.

4 „Wer in Chören, es sey männlichen oder weiblichen Geschlechts, mit jemandem einen fleischlichen oder fleischlich klingenden Discurs führt, es sey historisch, relatorisch [erzählenderweise], beichtweise oder wie man's erklären will, der soll sogleich aus der Gemeine oder wenigstens aus seinem sämtlichen Chor exlociret [ausgeschlossen], und wenn er oder ein anderer den, dem ers erzehlet, überführen kan, das er dazu gelacht, geredet, oder den Discurs auch nur angehöret, der soll, wenn er ein Amt hat, das Amt verlieren und wenn er keins hat, so soll er vom Heiligen Abendmahl ausgeschlossen seyn...” Uo., 82.

fontosságot tulajdonítottak a nyelvnek és a nyelvhasználatnak (pontosabban: maga Zinzendorf, hiszen egy *Strafbrief*ről van szó, ami arra is utalhat, hogy a gyülekezet tagjai talán nem foglalkoztak annyira az ismeretelmélettel és a valóság nyelvi leírásának lehetőségével).

2. Kiindulópontok

2.1. Nyelvhasználat

A kérdésem tehát a következő: amikor a pietizmus és a nyelv kapcsolatáról beszélünk, milyen jelentést tulajdonítsunk ma kutatóként az utóbbinak? Tisztában vagyunk-e az- zal, hogy mit jelentett ez a kifejezés a pietizmus történetének kiemelkedő alakjai és azok olvasói számára, amikor fontosnak tartották, hogy beszéljenek róla?

Joachim Jacob a már említett *Pietismus Handbuch* „Nyelv” című fejezetében a követ- kezésképpen írja körül a pietizmus nyelvi eszményét: „[A nyelv pietista megközelítése] a purista, szigorúan tény- és használatorientált eszménytől a radikális pietizmus vagy a herrnhutiak isteni ihletettséggű pezsgő nyelvi túlradásáig terjed.”⁵ Mint látható, ez a leírás a nyelv lehetséges értelmezéseinek igen széles spektrumát lefedi. Amint azt egy korábbi előadásomban és az azon alapuló tanulmányomban bemutattam, ez a két szél- sőséges álláspont azonosítható egyrészt August Hermann Francke, másrészt Nikolaus Ludwig Zinzendorf nyelvszemléletével.⁶

Alapvető nehézséget jelent, hogy a szerzők gyakran olyan kiindulópontból, nevezete- sen az újjászületés aktusából kiindulva magyarázzák nyelvelméleteiket, amely nem teszi lehetővé a köznapi értelemben vett nyelvi artikulációt, és ez alatt nem csupán a modern értelemben vett tudományos megszólalást értem. Alois Haas megállapítása a misztikus nyelvhasználat elemzési lehetőségeiről sok esetben a pietista nyelvhasználatra is érvényes:

Nem egyszerű, sőt szinte lehetetlen kizárni a misztikus tapasztalatot mint a megfigye- lés sui generis tárgyát a vallási és az emberi tapasztalásból, miközben az nem a szó em- pirikus értelmében vett tapasztalatot jelenti. Ezért azt nem lehet pontosan leírni, tetszés szerint reprodukálni, *verifikálni, falszifikálni...*⁷

5 „[Der pietistische Umgang mit der Sprache] reicht von einem puristischen, streng sach- und nutzenori- entierten Sprachideal bis zum sprudelnden Sprachüberschwang der sich göttlich inspiriert fühlenden Gläubigen im radikalen Pietismus oder Herrnhutertum.” JACOB, „Sprache”, 475.

6 HEGEDŰS Béla, „Pietista ismeretelmélet: Kalmár György nyelvelméletének ideológiai alapjaihoz”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 127 (2023): 731–752, doi: [10.56232/itk.2023.6.04](https://doi.org/10.56232/itk.2023.6.04).

7 „Es wird nicht leicht möglich und daher kaum gestattet sein, die mystische Erfahrung als einen Be- trachtungsgegenstand sui generis aus dem Bereich religiöser und gesamt menschlicher Erfahrung aus- zusondern, da sie keine Erfahrung im empirischen Sinn des Wortes darstellt. Sie läßt sich daher nicht exakt beschreiben, nach Wunsch und Willen reproduzieren, *verifizieren, falsifizieren...*” Alois M. HAAS, „Mystische Erfahrung und Sprache”, in Alois M. HAAS, *Sermo mysticus: Studien zu Theologie und Sprache der deutschen Mystik*, 2. kiad., Dokimion 4, 19–36 (Freiburg: Universitätsverlag Freiburg Schweiz, 1989), 19.

Hogyan lehet bármit is állítani egy olyan nyelvhasználatról, amely ellenőrizhetetlen állításokat tesz? Ez nemcsak a misztikus nyelvre vonatkozik, hanem, mint mondtam, a pietizmuséra is. Ebből a szempontból természetesen minden ilyen állítás az irodalmi nyelvhasználatra is vonatkozhat, amely a valóságra való utalások nélkül is létezhet.

Az azonban, hogy a korabeli beszélőknek olyan mélyen egyéni tapasztalatokról szó-ló ismereteket kellett nyelvileg közvetíteniük, amelyek nyelvileg közvetlenül nem voltak megragadhatók, szintén problémát jelenthet, ahogyan azt Gisela Mettele is kifejti *Unbeschreibliches mitteilen...* című, témánk szempontjából nagyon fontos tanulmányában:

Mert amit közölni kellett, az egy olyan érzelmi élmény volt, amely a szó valódi értelmében megközelíthetetlen. *Az élmény szavakba öntésének problémája olyan* (egyébként a pietizmuson messze túlmutató) *toposz volt, amely újra és újra felbukkan a forrásokban.*⁸

E probléma megoldása természetesen elméleti megfontolásokat igényel, és nem nehéz belátni, hogy Joachim Jacob idézett megközelítése a pietizmus inspirálta megszólalót a nyelvhasználat két ellentétes módja felé tereli: egyrészt egy metaforákkal teli, figurális, másrészt a szavak jelentését nagyon pontosan meghatározni igyekvő nyelvhasználat felé. Ezzel a két iránnyal foglalkoztam korábbi, fentebb már említett tanulmányomban, most más irányba megyek tovább.

2.2. Herzen-Sprache, a szív nyelve

Aki a pietizmust tanulmányozza, a nyelvi sokszínűség és a nyelvhasználat sokfélesége mellett elkerülhetetlenül találkozik a *szív-nyelv* kifejezéssel. Joachim Jacob ezt nagyon pontosan fejezi ki:

A szív-nyelv [...] pietista nyelvi eszménye azonban, amely őszintén kifejezi az ember saját érzéseit, tapasztalatait és gondolatait, és amelynek háttérében a saját életgyakorlata áll, következetesen egyesít minden pietista áramlatot.⁹

A nagy kérdés persze az, hogy a szívnek ez a nyelve mennyiben és milyen mértékben azonos az emberi nyelvvel. Vagy feltételezhetjük, hogy az isteni beszéd nyelvéhez áll közelebb a neki tulajdonított kiemelkedő szerep miatt? Jacob hangsúlyozza, hogy a pietizmus különböző áramlataiban némileg eltérő jelentéssel bírhat, de megjegyezném, hogy

8 „Denn das, was mitgeteilt werden sollte, war ein im eigentlichen Sinn unzugängliches emotionales Erlebnis. *Das Problem, die Erfahrung in Worte zu fassen, war ein* (über den Pietismus weit hinausreichender) *Topos, der sich in den Quellen immer wieder findet.*” Gisela METTELE, „Unbeschreibliches mitteilen: Die Medien des Pietismus im langen 18. Jahrhundert”, in »Schrift soll leserlich seyn«: *Der Pietismus und die Medien: Beiträge zum IV. Internationalen Kongress für Pietismusforschung 2013*, szerk. Christian SOBOTH és mások, 2 köt., Hallesche Forschungen 44, 1:3–32 (Halle: Verlag der Franckeschen Stiftungen, 2016), 6.

9 „Durchgängig und alle pietistischen Strömungen verbindend ist jedoch das pietistische Sprachideal einer »Herzen-Sprache« [...], die aufrichtig eigene Gefühle, Erfahrungen und Gedanken ausdrückt und durch die eigene Lebenspraxis bewährt sein soll.” JACOB, „Sprache”, 475.

e fogalomról korszakonként nagyon eltérő felfogások is kialakulhattak, attól függően, hogy annak értelmezését a profán filozófia és ismeretelmélet mennyire befolyásolta.

A szív-nyelv kifejezés nem nagy meglepetésre bibliai eredetű. Egyrészt az „*abundantia cordis*” bibliai toposzra vezethető vissza,¹⁰ másrészt a *Korinthusiakhoz írt második levélre* (3,1–3), ahol az apostol azt írja, hogy az igazi keresztény közösségnek nincs szüksége külső „ajánló levélre”, hiszen az üzenet közvetlenül a szívünkbe van írva:

Elkezdjük-e ismét ajánlani önmagunkat? Vagy szükségünk van-e, mint némelyeknek, hozzátok szóló vagy töletek kapott ajánlólevelekre? A mi levelünk ti vagytok, amely be van írva szívünkbe, amelyet ismer és olvas minden ember. Mert nyilvánvaló, hogy ti Krisztusnak a mi szolgálatunk által szerzett levele vagytok, amely nem tintával, hanem az élő Isten Lelkével van felírva, és nem kőtáblára, hanem a szívek hústábláira.

Vagy ahogy a már idézett Gisela Mettele szépen fogalmazza:

A szív hústáblája és az élő Lélek a kőtáblák és a megdermedt betűk helyébe lép. Maga a kinyilatkoztatás médium nélkül történik, a Lélek közvetlenül szól az egyházhoz. A kinyilatkoztatott üzenet terjesztéséhez sincs szükség külső médiumra, mert maguk az emberek a médiumok, akiknek szavaiban, tetteiben és gesztusaiban Isten kifejezi magát.¹¹

Mindez felveti annak lehetőségét, és egyúttal választ is ad előző kérdésünkre, hogy Isten üzenetének, amely maga is alapvetően nyelvi jelenség, nem feltétlenül a szokásos kommunikációs csatornákon és a szokásos eszközökön, nevezetesen az emberi nyelven keresztül kell eljutnia hozzánk.

De mindebből persze az is következik, hogy talán rosszul közelítünk az olyan korai újkori, modern fogalmak felé, mint például az *isteni nyelv*, a *szív nyelve*, de általában magának a nyelv korabeli fogalmának a megértése felé is. Talán nem kellene feltétlenül abból a ma már magától értetődőnek tűnő kiindulópontból kezdeni a vizsgálatot, amely a mai értelemben vett emberi nyelvet minden tekintetben elsődleges nyelvnek tekinti, és minden mást ehhez képest modellként elemez.

Talán filológiai kísérletként meg kellene fontolnunk, hogy ne az emberi nyelvet tegyük vizsgálataink sarokkövévé, hanem valami olyasmit, amit eddig főként az emberi nyelvvel analóg módon vizsgáltunk. Feltételezhetnénk például, hogy a korabeli szerzők számára a nem mediatisált isteni nyelv volt az elsődleges adottság, és minden más

10 Pl. Mt 12,34: „Ti viperafajzatok! Hogyan szólhatnátok jót gonosz létetekre? Mert amivel csordultig van a szív, azt szólja a száj.” Lk 6,45: „A jó ember szíve jó kincsből hozza elő a jót, a gonosz ember pedig a gonoszból hozza elő a gonoszt. Mert amivel csordultig van a szív, azt szólja a száj.” Minden esetben az újfordítású protestáns *Bibliát* idézem.

11 „Das Herz aus Fleisch und der lebendige Geist sollen Steintafeln und geronnene Buchstaben ersetzen. Die Offenbarung selbst ist medienlos, der Geist spricht direkt zur Gemeinde. Auch die Verbreitung der offenbarten Botschaft braucht kein äußeres Medium, denn die Menschen selbst sind die Medien, in deren Worten, Handlungen und Gesten sich Gott ausdrücken soll.” METTELE, „Unbeschreibliches mitteilen...”, 5.

kommunikációs csatornát csak ehhez képest értelmeztek, beleértve az emberi nyelvet vagy akár a szív nyelvét is.

Nos, az elképzelés nem az enyém, de erről a már említett írásomban is értekeztem.¹² Az ötletadónak Walter Benjamin *Über Sprache überhaupt und über die Sprache des Menschen* című írását¹³ jelöltem meg. Ebben Benjamin kifejtése szerint Isten a teremtett világon keresztül folyamatosan, mindenkor szól hozzánk, és emberi nyelvünket csak ennek a nyelvnek a fényében – vagy újra egy régi toposszal élve: ennek a nyelvnek a tükrében – érthetjük meg. Az isteni nyelv (a folyamatos beszéd) Benjamin szavaival élve *névényelv*, míg az emberi nyelv nem más, mint *fogalmi nyelv*, így soha nem képes feltárni a dolgok *valódi* valóságát. Szövegének sajtó alá rendezője – Fred Lönker – rámutat, hogy Walter Benjamin elméletére minden bizonnyal hatással volt Johann Georg Hamann filozófiája. Azok számára, akik ismerik Hamannt, különösen az *Aesthetica in nuce* című művét, ez nem meglepő. A filológusok számára azonban talán még fontosabb az eredeti kontextus, nevezetesen a königsbergi egyetem, az Albertina pietista szellemi környezetének ismerete ahhoz, hogy Hamann hatását teljes mértékben megértsük.

2.3. Martin Knutzen

A pietista értelemben vett megtérés, az újjászületés olyan állapotot alapoz meg, amelyben az isteni kinyilatkoztatás, az állandó teremtés (tehát a korábbi értelemben vett isteni nyelv) minőségileg magasabb szinten érthető meg, ami egyúttal a dolgokról alkotott világosabb fogalmakhoz és az emberi nyelv sajátos használatához vezet. Véleményem szerint ez lehetett az alapja a pietista és a filozófiai-tudományos ismeretelmélet közötti korabeli versengésnek, hiszen, mint azt a már említett *Pietista ismeretelmélet...* című tanulmányomban kimutattam, a pietista episztemológia az újjászületés tapasztalatának feldolgozásával igen versenyképes alternatívát kínált.

Ez az egyik oka annak is, hogy a pietizmust (és talán más kegyességi mozgalmakat is) sokan jellemzően tudományellenesnek tartják. August Hermann Francke például így fogalmaz *Betrachtungen über das Hohepriesterliche Gebeth unsers HErrn und Heylandes Jesu Christi...* című, azaz Jézus főpapi imájáról szóló elmélkedésében:

A hit sok mindent megragad, amit az értelem és a megértés nem képes felfogni. Aki ezt nem tudja, az nem tudja, mi a hit. Az emberi értelem, bár sok természeti és világi dolgot képes felfogni, mégis oly gyenge, hogy sok mindent nem képes felfogni, ami a szemünk előtt van és a kezünkkel megérinthető.¹⁴

12 HEGEDŰS, „Pietista ismeretelmélet...”, mindenekelőtt: 736–737.

13 Walter BENJAMIN, *Über Sprache überhaupt und über die Sprache des Menschen*, szerk. Fred LÖNKER, Reclams Universal-Bibliothek 19607 (Stuttgart: Reclam, 2019).

14 „Der Glaube fasset gar viel, was die Vernunft und der Verstand nicht fasset. Wer dis nicht weiß, der weiß noch gar nicht, was der Glaube sey. Die menschliche Vernunft, ob sie wol mancherley natürliche und weltliche Dinge zu fassen vermag, so ist sie doch ein so schwaches Ding, daß sie vieles nicht fassen kann, welches doch vor Augen ist und mit den Händen mag betastet werden.” August Hermann FRANCKE, *Betrachtungen über das Hohepriesterliche Gebeth unsers HErrn und Heylandes Jesu Christi, so in dem*

Ugyanezekből a megfontolásokból indult ki Johann Daniel Herrnschmidt teológia-professzor és egy ideig Francke helyettese a hallei intézmények élén, aki egy kollégája természettudományos tankönyve elé írt előszavának a *Von den rechten Gränzen der Philosophiae naturalis* címet adta.¹⁵ Vagy amit Ehrenfried Walther von Tschirnhaus, a korban igen ismert, a pietizmus eszméinek hatása alatt alkotó német matematikus és természettudós olyan szépen megfogalmazott *Gründliche Anleitung zu nützlichen Wissenschaften absonderlich zu der Mathesi und Physica...* című művében:

Mindenféle tanulmányok célja az kell, hogy legyen, hogy minden módon előmozdítsa Isten imádatát / vagyis / hogy Isten végtelen hatalmát / kimondhatatlan bölcsességét / és megmásíthatatlan szeretetét / és így a tökéletes lény ismeretét megismertesse az emberekkel / és a lehető legnagyobb mértékben terjessze / azért hogy a sötétség országa vagy a tudatlanság egyre inkább csökkenjen / és a világosság országa vagy az igazság ismerete egyre inkább növekedjen.¹⁶

A pietista ismeretelmélet azonban egészében véve nem tudott nagy hatást gyakorolni az új tudományokra, kivéve a nyelvelmélet területét. Christian Wolff filozófiája és logikája, Halléból való kiűzetése ellenére, a század közepén és a második felében Európa nagy részén a tudományos megismerés alapjává vált, beleértve a hallei egyetemet is. Ekkor már a pietista hatás alatt álló tudósok is az újfajta tudományos ismeretekre törekedtek, miközben igényelték az új tudás és a taxonomikus rendszerek ellenőrzését. Mindennek a folyamatnak különleges példája volt nagyjából fél évszázadon át a königsbergi egyetem, az Albertina.

Az Albertinán a pietizmus és a wolffianizmus módszerei ötvözésének igénye már nagyon korán felmerült, már abban az időszakban is, amikor a wolffianizmus Königsbergben tiltva volt. Franz Albert Schultz, az Albertina későbbi professzora, egyúttal Martin Knutzen, Kant és Hamann későbbi tanára 1715-től a hallei egyetemen tanult. Francke mellett teológiát, Wolff mellett pedig matematikát és filozófiát hallgatott. 1732-ben a königsbergi Albertina teológiai professzorává nevezték ki. Wolff filozófiáját ebben az időben tiltották be, de az egyetemen a pietisták elnyomására is történtek kísérletek. Ehhez képest James Jakob Fehr a következőket írja Schultzról:

siebenzehnten Capitel des Evangelisten Johannis enthalten ist, szerk. Gotthilf August FRANCKE (Halle: im Wäysenhouse, 1738), 456.

15 Johann Daniel HERRNSCHMIDT, *Vorrede: Von den rechten Gränzen der „Philosophiae naturalis“*, 1719, szerk. Tom GÄRTIG és Claus VELTMANN, *Kleine Texte der Franckeschen Stiftungen* 20 (Halle: Verlag der Franckeschen Stiftungen, 2021).

16 „Aller Studiorum Zweck muß seyn die Ehre GOTTes auff alle Weise zu befördern / das ist / die unendliche Macht / unaussprechliche Weißheit / und unveränderliche Liebe GOTTes / und also der Erkäntniß des vollkommenen Wesens den Menschen wohl bekandt zu machen / und so viel möglich auszubreiten / damit das Reich der Finsterniß oder Unwissenheit ie mehr und mehr abnehme / und das Reich des Lichtes oder der Erkäntniß der Wahrheit mehr und mehr zunehme.” Ehrenfried Walther von TSCHIRNHAUS, *Gründliche Anleitung zu nützlichen Wissenschaften absonderlich zu der Mathesi und Physica. Wie sie anitz von den Gelehrtesten abgehandelt werden*, Andere Auflage (Frankfurt–Leipzig, 1708), 3–4.

Ő volt az első lutheránus teológus, aki előadásait a Wolff-féle filozófiára alapozta. Miközben a wolffianus filozófiáról általában tilos volt előadásokat tartani, és Wolff írásai indexre kerültek, vagyis miközben Poroszországban az eretnokség állítólagos veszélye miatt betiltották a wolffianizmust, egy neves pietista a dogmatikát a wolffianus elvek szerint olvasta.¹⁷

1740-ben Schultz egykori tehetséges tanítványa, Martin Knutzen, az Albertina nagyon fiatal matematika- és filozófiaprofesszora egymástól függetlenül két fontos művet publikált. Mindkettő címe már önmagában is sokat elárul: az egyik *A keresztény vallás igazságának filozófiai bizonyítása, amelyben a kinyilatkoztatott vallás szükségességét általában és a keresztény vallás igazságát vagy bizonyosságát a matematikai tanítás szerinti differenciálatlan észérvek alapján mutatja be és bizonyítja*.¹⁸ A matematikai tanítás nem jelentett mást, mint Wolff módszerének alkalmazását. Másik, jóval rövidebb esszéjének címe: *Megfigyelések a Szentírás írásmódjáról, különösen a világ isteni beszéd általi teremtesének mózesi leírásáról*.¹⁹ Ebben így fogalmaz:

A Szentírásnak tehát nincs szüksége külön szavakra, amelyeket csak a filozófusok ismernek, vagy olyan sajátos szólásokra, amelyeket mások nem értenének; úgy beszél, hogy a szavakat a hétköznapi szóhasználat szerint használja, és a dolgokat olyan hasonlatokkal és példákkal magyarázza, hogy a lehető legegyszerűbb gondolkodásuk is helesen felfoghassák azokat.²⁰

17 „Er war der erste lutherische Theologe überhaupt, der seinen Vorlesungen die Wolffische Philosophie zugrunde legte. Während über die Wolffsche Philosophie ein generelles Vorlesungsverbot verhängt und die Schriften Wolffs auf den Index gestellt wurden, also: während der Wolffianismus in Preußen wegen der vermeintlichen Gefahr der Irrlehre verboten war, las ein prominenter Pietist die Dogmatik nach Wolffschen Prinzipien.” James Jakob FEHR, „Die Verwissenschaftlichung des »Herzens=Glaubens« in Königsberg: Franz Albert Schultz als Pietist und Aufklärer”, in *Interdisziplinäre Pietismusforschungen: Beiträge zum Ersten Internationalen Kongress für Pietismusforschung 2001*, szerk. Udo STRÄTER, 2 kötet., Hallesche Forschungen 17, 1:223–233 (Halle–Tübingen: Verlag der Franckeschen Stiftungen–Niemeyer, 2005), 227.

18 Martin KNUTZEN, *Philosophischer Beweis von der Wahrheit der Christlichen Religion, darinnen die Nothwendigkeit einer geoffenbarten Religion insgemein, und die Wahrheit oder Gewißheit der Christlichen insbesondere, aus ungezweifelten Gründen der Vernunft nach Mathematischer Lehr-Art dargethan und behauptet wird* (Königsberg: Johann Heinrich Hartung, 1740). Az 1740-es években még háromszor jelent meg. Kritikai igényű kiadása az 1747-es kiadásnak: Martin KNUTZEN, *Philosophischer Beweis von der Wahrheit der christlichen Religion (1747)*, szerk. Ulrich L. LEHNER, Religionsgeschichte der Frühen Neuzeit 1 (Nordhausen: Verlag Traugott Bautz, 2005), doi: [10.1515/znth.2008.007](https://doi.org/10.1515/znth.2008.007).

19 Martin KNUTZEN, „Betrachtung über die Schreib-Art der H. Schrift, und insbesondere über die Mosaische Beschreibung der Erschaffung der Welt durch ein Göttliches Sprechen”, *Preußische Zehenden: Allerhand geistlicher Gaben, Von mancherley in die Gottesgelahrtheit Kirchen- und Gelehrten-Geschichte 1, 2. sz.* (1740): 112–132.

20 A szöveg a *Philosophischer Beweiss... 1747-es kiadásának* mellékleteként is megjelent, onnan idézem: „Die heilige Schrift brauchet daher nicht abgesonderte Worte, die nur den Philosophen allein bekannt, oder ihnen eigenthümliche Redensarten, so von andern nicht würden verstanden werden; sie redet auf eine solche Art, daß die Worte dem gemeinen Gebrauch gemäß, und die Sachen mit solchen Gleichnißen und Beyspielen erläutert werden, damit so viel möglich auch die Einfältigsten selbige ge-

A nyelvnek – és itt kétségtelenül az emberi nyelvről van szó – lehetővé kell tennie a szellemileg műveletlenek számára is, hogy megértsék Isten üzenetének lényegét. A matematikai bizonyítékok önmagukban tehát nem elegendők. A *Vergleichung oder Aehnlichkeit zwischen der Sprache und der Schöpfung* alcím alatt Knutzen ezután összefoglalja, hogy miért kell a teremtést és így a teremtett világot úgy értenünk, mint beszédet és nyelvet, amely folyamatosan, azaz még mindig szól hozzánk.

Knutzen azt állítja, hogy Isten örök elméjében számtalan dolog ideája létezik (már azelőtt is van róluk fogalma, mielőtt valósággá válnának), és amikor ezek creaturává lesznek (azaz kimondásra kerülnek), akkor valójában tükörképek az isteni elme ideáival szemben. Csak ezekhez, azaz a tükörképekhez van közvetlen hozzáférésünk, és ezért Istent és gondolatait soha nem lehet a maguk teljességében megragadni. Szerinte a lehető legteljesebb közvetlen hozzáférés előfeltétele a megtérés értelmében vett újjászületés.

Ha beszélhetünk a nyelv mint rendszer pietista filozófiájáról, akkor Knutzen munkája minden bizonnyal a legfontosabb képviselője, de egyben egy korszak végét is jelzi. Johann Georg Hamann nyelvfilozófiája, amely soha nem alkotott rendszert, bár mélyen gyökerezik a Knutzen által leírt, valljuk be, egyedi hagyományban (Knutzen tanára volt egy darabig Hamannak és Kantnak, mindketten mint legfontosabb oktatójukként emlékeznek rá), egyértelműen egy másik korszakot képvisel.

3. Rövid történelmi áttekintés

Végezetül, mintegy bevezetendő a témával kapcsolatos további kutatásaimat, rövid áttekintést adok a pietizmus története néhány igazán fontos és nagy hatású alakjának az isteni nyelvvel és a nyelvhasználattal kapcsolatos kijelentéseiről.

3.1. Johann Arndt

Johann Arndt számtalan helyen hivatkozik Isten Igéjére, amely újra és újra minden emberhez szól, de amelyet valódi megtérés és újjászületés nélkül félreértünk. Különbséget tesz a külső valóság (itt nyilván a mi elsorvadt érzékeinkkel való érzékelés értelmében) és Isten nyelvének belső valósága között. Más szóval, nem osztom azt a nézetet, hogy itt az isteni Igét az emberi nyelv működésének analógiájára írja le, mert ha van analógia a gondolat mögött, akkor az véleményem szerint a *külső ember–belső ember* bibliai ellentétpár kell legyen.

hörig faßen mögen.” Martin KNUTZEN, „Betrachtung über die Schreibart der Heiligen Schrift, und ins besondere über die Mosaische Beschreibung der Erschaffung der Welt, durch ein Göttliches Sprechen”, in *Philosophischer Beweis von der Wahrheit der Christlichen Religion, darinnen die Nothwendigkeit einer offenbaren Religion insgemein, und die Wahrheit oder Gewißheit der Christlichen insbesondere, aus ungewisselten Gründen der Vernunft nach Mathematischer Lehr-Art dargethan und behauptet wird*, 4. kiad., 273–296 (Königsberg: Johann Heinrich Hartung, 1747), 277–278.

Lakonikus ítéletében („Isten szava szellemi/ ezért nem egyesül a világi szívvel.”)²¹ nemcsak a szív-nyelv gondolat alapját látjuk, hanem azt is, hogy az ember, és így az emberi nyelv mint eszköz elsődleges feladata nem más, mint az isteni szó, az isteni nyelv tökéletes értelmezésére való törekvés.

3.2. Philipp Jakob Spener

Spener számára már egyértelmű, hogy a modern és empirikus tudományos ismeretek nem elegendők a világ megértéséhez. Jelentősége a pietizmus történetében vitathatatlan, de az már kevésbé ismert, hogy a janzenizmus iránti érdeklődése döntő hatással volt Leibniz, a modern tudomány és filozófia egyik legfontosabb alakjának tudományos munkásságára is. Ebből is látszik, hogy tisztában kellett lennie a kora újkori tudomány paradigmaváltásának fontosságával, és ezzel kapcsolatban meg kellett erősítenie az isteni tudás és a kinyilatkoztatás elsőbbségét.

Szeretnék rámutatni, hogy az „Isten Igéje” és az „Isten nyelve” kifejezéseket a régebbi szerzők szinte mindig a kinyilatkoztatás nyelvi termékére, a *Bibliára* használták. Nagyon feltűnő, hogy a kora újkor nagy tudományos paradigmaváltásának előrehaladtával, ha szabad így fogalmaznom, a fenti kifejezések egyre inkább az érzékileg érzékelhető valóságot, a világot is magukban foglalják. Ez talán nem véletlen, de további kutatások szükségesek e meglátás, feltételezés alátámasztására. Spener alábbi, *Einfältige Erklärung...* című írásában található megjegyzései mintha erre a folyamatra utálnának, hiszen már egyértelműen a biblián kívüli valóságra utal:

Mi a tudás? Nem csupán pusztá ismerete azoknak a dolgoknak, amelyekről a Szentírás beszél, ahogyan azokat emberi szorgalommal megtanuljuk és emberi értelemmel felfogjuk, hanem élő ismeret, mivel a Szentlélek azoknak a lelkét, akik hallgatják az Igét / és nem állnak ellen igazságának / saját fényében megvilágosítja / hogy az isteni dolgok igazságát / amelyek szükségesek az üdvösségükhöz / felismerjék és megértsék a Szentírásban és a Szentíráson kívül / ha a legnagyobb egyszerűségben is, de isteni módon.²²

21 „Gottes Wort ist geistlich/ darumb vereiniget sich nicht mit einem Weltlichen Hertzen.” Johann ARNDT, *Von wahrem Christenthumb/ Heilsamer Busse/ Hertzlicher Rewe vnd Leid vber die Sünde vnd wahren Glauben: auch heiligem Leben vnd Wandel der rechten wahren Christen. [...] Das Erste Buch Jetzo auff newe vbersehen vnd gebessert*, 2. kiad., 1. köt. (Magdeburg: Johan Francken, 1610), 363.

22 „**Was ists vor eine erkäntnüß?** Nicht nur eine blosser wissenschaft der dinge / davon die schrift redet / wie sie mit menschlichem fleiß erlernen / und mit menschlichem verstandt gefasset werden / sondern sie ist eine lebendige erkäntnüß / damit der H. Geist die seelen der jenigen / so das wort anhören / und sich seiner würckung nicht widersetzen / in seinem liecht erleuchtet / daß die wahrheit der Göttlichen dinge / die ihnen zur seligkeit nöthig sind / selbst in und auß der schrift / ob wol in höchster einfalt doch auff Göttliche weise / erkennen und verstehen.” Philipp Jakob SPENER, *Einfältige Erklärung der christlichen Lehr nach der Ordnung des kleinen Catechismi des teuren Manns Gottes Lutheri*. 1677, 1. köt., Philipp Jakob Spener Schriften: Erste Abteilung 1-3 / Frankfurter Zeit 2 (Hildesheim–New York: Georg Olms Verlag, 1982), 288–289.

Különösen fontosnak tartom a további kutatások szempontjából, hogy Spener esetében a fénymetaforika milyen fontos szerepet játszik. Ennek erőteljes jelenléte, továbbá az isteni megszólalás mint teremtésaktus kapcsolata utalhat a (keresztény) kabbala ismeretére és hatására.

3.3. August Hermann Francke

Végezetül szeretném bemutatni August Hermann Francke néhány olyan gondolatát az isteni nyelvhasználati módról, amikkel korábbi tanulmányomban nem foglalkoztam. Francke meglehetősen pragmatikus, logikus gondolkodó, aki számára nem kérdés, hogy Isten szavának megértése valahogyan lehetséges kell, hogy legyen minden ember számára, hiszen a gondolkodás képessége is magától Istentől származik:

Isten úgy bánik velünk, mint racionális teremtményekkel, akiknek értelmet adott, hogy kegyelméből megfontolhassuk [vagy: szemlélhessük] szavát. Gondoskodás és szorgalom szükséges a részünkről, hogy a hallott ígéről megfelelően elmélkedjünk, azt szívünkbe fogadjuk, és arra a célra alkalmazzuk, amire adta, ami által az megfelelő gyümölcsöt teremhet.²³

Ugyanakkor rámutat ennek a tudásnak a korlátaira is, aminek végül is a *begreiflich* 'felfogható' jelző használata miatt nyelvi okot tulajdonít:

Hogyan lehet egy a mennyei Atya az ő egyszülött Fiával? Hogyan egyesül Isten Fia a mennyei Atyjával? Az Atya a Fiúban, és a Fiú az Atyában! Ó, micsoda egység ez! Ez az egység még annál is inkább felülmúl minden teremtett és természetes egységet, mint amennyire az egek a föld fölött vannak. Ide semmilyen emberi értelem nem ér el, és az életben nem érthető és nem felfogható számunkra.²⁴

A nem érthető és nem felfogható azt jelenti, hogy olyan jelenségről van szó, amelyet az emberi nyelvvel nem lehet megérteni vagy megmagyarázni. Mivel azonban a fent említett isteni misztériumról tudomásunk van, Francke szerint feltételeznünk kell egy olyan isteni nyelv létezését, amely összehasonlíthatatlanul tökéletesebb az emberi nyelvnél – hiszen a misztérium tudása valamiképpen eljutott hozzánk. Ehhez képest, képletesen szólva, csak ennek fényében látjuk, hogy a valóságról való tudásunk mennyire hiányos.

23 „Gott gehet mit uns als mit vernünftigen Creaturen um, denen er einen Verstand gegeben hat, daß wir sein Wort durch seine Gnade betrachten können. Da wird nun auf unserer Seite Sorge und Fleiß erfordert, daß man dem gehörten Worte recht nachdencke, dasselbe in sein Hertz einschliesse und dazu anwende, wozu es gegeben ist, damit es also die gehörige Frucht bringen könne.” FRANCKE, *Betrachtungen über das Hohepriesterliche...*, 157.

24 „Wie ist der himmlische Vater mit seinem eingebornen Sohn einig? Wie ist der Sohn Gottes mit seinem himmlischen Vater einig? Der Vater in dem Sohn, und Sohn in dem Vater! O welche Einigkeit ist das! Dieselbe übertrifft ja alle creatürliche und natürliche Einigkeit viel weiter, als der Himmel über der Erde ist. Hier reicher kein menschlicher Verstand hin, und ist uns auch in diesem Leben nicht faßlich und begreiflich.” Uo., 454–455.